

///// tematické studie / thematic articles //////////////////////////////////////

**FUNKCE ROZUMU
V ESTETICKÉM PROŽITKU**

**The Function of Reason in
Aesthetic Experience**

Abstrakt: Studie zkoumá Whiteheadovo pojetí rozumu (artikulované zejména v jeho knize *Funkce Rozumu*) jako regulativního faktoru v každém estetickém prožitku, spolu s Whiteheadovým názorem na základní estetickou povahu každého prožitku, každé zkušenosti. Tyto myšlenky jsou srovnávány se současnými nálezy neuroestetiky a recepční estetiky s cílem doložit stimulující povahu Whiteheadovy filosofie i pro současnou estetiku.

Klíčová slova: Rozum; estetická zkušenost; neuroestetika; žádostivost

Abstract: The study considers Whitehead's conception of the Reason (articulated especially in his *The Function of Reason*) as a regulative factor in every aesthetic experience along with Whitehead's opinion of the basic aesthetic character of every experience. These thoughts are compared with contemporary findings of neuroaesthetics and the Reception aesthetics, in order to demonstrate how stimulating Whitehead's philosophy is even for the present-day aesthetics.

Keywords: Reason; aesthetic experience; neuroaesthetics; appetition

VLASTIMIL ZUSKA

Katedra estetiky
Filozofická fakulta Univerzity Karlovy v Praze
Celetná 20, 11642 Praha 1
email / vlastimil.zuska@ff.cuni.cz

Začít obratem „Whiteheadovo specifické pojetí...“ rozumu, imaginace, estetického prožitku, krásy atd. je nadbytečné, protože v jeho ultrakomplexní, systematicky se vyvíjející a přitom konzistentní filosofii jsou specifické všechny koncepty, tzn. i jinak běžné pojmy nesou v jeho systému nové významy nesporně zejména díky nepřehlédnutelně složité spojenosti emanující konceptuální sítě. To platí jak pro Rozum (který zahrnuje na rozdíl od Kanta s jeho dvěma „rozumy“ částečně i imaginaci),¹ tak pro estetickou dimenzi zkušenosti, kterou klade již na nejspodnější a tedy nejsilnější patro (ontologická síla zde ve smyslu Nicolae Hartmanna) ontologické stavby univerza, do aktuální události.

V této úvaze se zaměříme pouze na jednu fasetu (v podstatě jedno jednostránkové rozlišení ve *Funkci Rozumu*) a relevanci či konsekvence tohoto rozlišení pro novější chápání estetického prožitku a na dva typy filiací: na interní, tzn. na vztahy k pozdějším i předcházejícím traktováním estetického prožitku, kategorie Krásy a chápání role umění ve Whiteheadově díle a na externí, tj. na paralely se současností (estetickou, filosofickou, případně neuroestetickou).

Na příslušné straně *Funkce Rozumu*² rozlišuje Whitehead dva póly každé zkušenosti, přesněji události zkušenosti (zážitku, prožitku v případě účasti vědomí) – fyzický a mentální. Jde přitom o analýzu něčeho, co je ve své podstatě integrální a co lze pouze v abstrahující analýze rozložit na fyzickou a mentální zkušenost, obdobně jako lze „fázově“ (nikoli chronologicky) rozložit aktuální událost v jejím nastávání, aniž by mohly jednotlivé fáze existovat samostatně. Totéž platí o každé události zkušenosti. Mentální zkušenost u Whiteheada nutně neimplikuje vědomí. Vzhledem k tématu estetického prožitku nás bude ovšem zajímat ta část mentální zkušenosti, která vědomí zahrnuje a je protipólem fyzické či tělesné zkušenosti. Neboli, mentální zkušenost je „zkušenost forem určitosti, jež jsou odděleny od jakékoliv zkušenosti fyzické. Během ní je zároveň abstraktně zhodnocováno, jak by mohly tyto formy k fyzické zkušenosti přispět.“³ Abstraktní hodno-

¹ I u Kanta ovšem dochází k jisté konceptuální fúzi, v Heideggerově interpretaci: „Transcendentální obrazotvornost nefunguje už jako svébytná základní schopnost, která původně zprostředkovává mezi smyslovostí a intelektem v jejich možné jednotě, nýbrž tato zprostředkující schopnost se teď jakoby propadá mezi dvěma základními zdroji mysli, které jedině zůstávají uchovány. Její funkce je přenesena na intelekt.“ – Martin HEIDEGGER, *Kant a problém metafyziky*. Překl. J. Pechar a kol., Praha: Filosofía 2004, s. 150.

² Alfred N. WHITEHEAD, *The Function of Reason*. Boston: Beacon Press 1958, s. 32. V českém překladu v tomto čísle *Teorie vědy* se jedná o s. 159–160.

³ *Ibid.*, s. 32; s. 159.

cení možných, tj. relevantních forem určitosti, zahrnuje zjevně i možnost aspirací na estetické hodnocení a takový prožitek, v němž bude dominantní esencí estetická hodnota. V estetickém oboru možných zkušeností pak bude fyzický pól události zkušenosti dominantně percepční, a to opět s nejpravděpodobnější dominancí tzv. estetických neboli distančních smyslů (zraku a sluchu). Na nejnižší (tj. bez účasti vědomí) úrovni bude mentální zkušenost „slepým impulsem směřujícím k *formě* zkušenosti“.⁴

Mentalita je tedy ve své podstatě puzením k jisté prázdné určitosti, která se má propojit s fakticitou, je to činitel emocionálního účelu, puzení, které Whitehead dále označuje jako žádostivost (*appetition*). Do realizace zkušenosti vnáší mentalita prázdnou a tedy otevřenou formu a propojuje tak bezprostřední fyzickou událost s událostmi, které bezprostřednost překračují do budoucnosti. Toto překračování je založeno právě na žádostivosti. „Vyšší formy mentální zkušenosti se objevují až v momentě, kdy lze rozlišit komplexní integrace a reintegrace mentální a fyzické zkušenosti. Rozum přichází na scénu jakožto kritik žádostivosti. Toto je druhý řád mentality, žádostivost žádostivosti.“⁵ V těchto pasážích se nesporně ukazuje potřeba propojení fyzické a mentální části zkušenosti, v estetickém regionu tedy percepce a osmyslení perceptů, propojení smyslového a inteligibilního, chceme-li, díla věci a díla znaku, znakového nosiče a významu. Rozum v tomto Whiteheadově výměru tedy funguje jednak jako regulátor budoucích vyplnění forem zkušenosti, budoucích integrací fyzického a mentálního pólu zkušenosti a jako usměrňovač primární žádostivosti, ergo jako reflektující činitel v konstituci komplexní zkušenosti, v našem případě estetického prožitku.

Mentalita prvního řádu, mentální zkušenost (tedy nikoli Rozum, který je mentalitou druhého řádu) je orgánem novosti, puzení *za* (bezprostřední fyzickou zkušenost, puzení k přesahu ustaveného řádu a opakování). „Snaží se oživit jednotlivý, repetitivností se vyznačující fyzický akt tím, že přizývá ke spoluúčasti novost.“⁶

⁴ *Ibid.*, s. 32; s. 160.

⁵ *Ibid.* Originální termín „*the appetition of appetitions*“ ztělesňuje obdobný dvojstupňový „vzorec“ jako Whiteheadův pojem „*feeling of (a complex of) feelings*“, tedy pocítování (komplexu) pocitů (viz Alfred N. WHITEHEAD, *Process and Reality*. Corrected Edition. New York: Free Press 1978, s. 211), zachycující proces integrace pocítování. Žádostivost Rozumu analogicky integruje (selektuje, tedy i něco vyřazuje) primární žádostivosti. Další analogii k Whiteheadovu „pocítování pocitů“ najdeme takřka doslova u současného neurologa Damasia – srov. Antonio DAMASIO, *The Feeling of What Happens: Body, Emotion and the Making of Consciousness*. London: Vintage 2000, kap. 9. – „Feeling Feelings“.

⁶ WHITEHEAD, *Function of Reason*, s. 33; *Funkce Rozumu*, s. 160.

Tyto novosti jsou z pohledu fyzické úrovně anarchistické, protože „[m]entální zkušenost v sobě [...] obsahuje anarchickou složku“.⁷ Pracuje-li mentalita na vyšší úrovni, což je nesporně i případ estetického prožitku, přináší, pokračuje Whitehead, novost do žádostivosti mentální zkušenosti. Na této úrovni se ale mentalita stává seberegulující; usměřňuje vlastní operace svými soudy tím, že zavádí vyšší žádostivost, lze říci reflektovanou žádostivost, která rozlišuje mezi vlastními anarchistickými výtvoři. Tato úroveň je úrovní, kdy začíná fungovat Rozum v pojetí *Funkce Rozumu*. Jaký je ale subjektivní cíl této regulace, tohoto zapojení Rozumu do výměn a operací obou pólů zkušenosti, konkrétně estetického prožitku?

Jednu z odpovědí najdeme ve Whiteheadově stěžejním díle z téhož roku (1929), kde při podrobném popisu „reálné vnitřní konstituce“ aktuální události s jejími třemi fázemi (responzní fáze, fáze doplňování a naplnění) Whitehead uvádí:

První fáze je fází čiré recepce aktuálního světa v jeho masce objektivního data pro estetickou syntézu. [...] Druhá fáze je řízena soukromým ideálem, postupně se utvářejícím v samotném procesu, čímž se mnoho pocítování, derivativně citěných jako cizí, transformuje do jednoty estetického ocenění, bezprostředně pocítovaného jako soukromé. Toto je vstup „žádostivosti“, kterou ve vyšších případech označujeme jako „vizi“.⁸

Co ale je předmětem vyšší, reflektované žádostivosti, jejího naplňování či vyplňování (zde jistá příbuznost s Husserlovými „význam vyplňujícími akty“, které předcházejí konceptům *noese* a *noema*, není nahodilá, ale ukazuje na jistou názorovou konvergenci) je řízeno vlastními soudy, Rozumem reflektovaným průběhem estetického prožitku, směřujícím k naplnění „vize“. Předem lze vyloučit možnost, že by touto vizí byla „holá“ či prostá estetická syntéza, estetický prožitek „kvůli němu samému“, protože ten se realizuje již na nižších úrovních žádostivosti, kdy se ještě o „vizi“, nástupu seberegulující mentality nedá mluvit. Estetická syntéza se uskutečňuje již na nejzákladnější úrovni Whiteheadova univerza, na úrovni konstituce aktuální události, jak jsme ukázali výše a jak lze doložit z dalších textů, protože tento názor Whitehead v různých kontextech opakuje, již před *Funkcí Rozumu* i *Procesem a realitou*:

⁷ *Ibid.*

⁸ WHITEHEAD, *Process and Reality*, s. 212.

Základy světa spočívají v estetické zkušenosti, spíše než – jako u Kanta – v kognitivní a konceptuální zkušenosti. Veškerý řád je tedy estetickým řádem, [...] aktuální svět je výsledkem, vyústěním estetického řádu.⁹

Estetická syntéza v tradičním i dnešním slova smyslu konstituce estetického objektu jako mentálního konstruktů, založeného třeba na znakovém nosiči je o mnoho pater komplexnosti výše, kdy přistupuje mentální pól a posléze vědomí s Rozumem. V standardním pojetí je estetická zkušenost bez aktivního podílu vědomí nemyslitelná. Stejně tak nelze ztotožnit jakýkoli akt vědomí s „reálnou vnitřní konstitucí aktuální události“, nejen kvůli o mnoho řádů vyšší komplexnosti (Whiteheadovou terminologií jde o společenství událostí, o křížící se událostní nexy), ale i kvůli pasivitě primární fáze této konstituce, která u operací vědomí neplatí. Mimo jiné a právě reflektovaná žádostivost v podobě vize implikuje vedle kreativity i předjímání, očekávání a intendování budoucího, dosud neaktuálního „předmětu“ vize.

Zkušenost tedy (včetně a právě percepční) u Whiteheada zahrnuje estetickou dimenzi, přesněji a konkrétněji estetickou emoci, jak v odpovědi na „řečnickou“ otázku, kterou si klade v závěru své o dva roky starší práce *Symbolismus, jeho význam a účín*, dokládá. Nejprve dotázání: „V případě smyslové percepce se můžeme ptát, zda estetická emoce, s ní spjatá, je od ní odvozená nebo je s ní toliko souběžná.“¹⁰ Podle Whiteheada jde o souběh a prolínání: „takže i zvuky, které jsou právě pod nebo nad prahem slyšitelnosti, zdá se přidávají určitý emocionální odstín k objemu slyšitelného zvuku.“¹¹ Konzistentně s tímto náhledem říká jinde:

Existují dvě linie kreativního přechodu od fyzické události. Jedna vede k jiné fyzické události, druhá k derivativní reflektivní události. Fyzická linie propojuje fyzické události jako následné časové příhody v životě těla. Druhá linie spojuje tento tělesný život s korelativním mentálním životem.¹²

Každá zkušenost je tedy komplex a její složky nejsou nestrukturouvanou směsicí, naopak, každá složka se ocitá v síti možných potenciálních vztahů k ostatním složkám. Každý akt zkušenosti je transformací této či těchto

⁹ Alfred N. WHITEHEAD, *Religion in the Making*. Cambridge: Cambridge University Press 1927, s. 91–92.

¹⁰ Alfred N. WHITEHEAD, *Symbolism, Its Meaning and Effect*. New York: Fordham University Press 1985, s. 85. Pův. vyd. 1927. Česky: Alfred N. WHITEHEAD, *Symbolismus, jeho význam a účín*. Překl. V. Zuska, Praha: Panglos 1998, s. 62.

¹¹ *Ibid.*, s. 85; s. 62.

¹² WHITEHEAD, *Religion in the Making*, s. 89–90.

potencialit do reálné jednoty. V této transformaci ovšem mohou vyvstávat, jak Whitehead vypočítává, inhibice, intenzifikace, zaměřování pozornosti, odvrácení pozornosti, emocionální vyústění, záměry a další. Tedy charakteristiky, mimo jiné, každého estetického prožitku vysoké komplexnosti, jak ho známe z tradiční i současné estetiky. Agentem těchto tvarujících aktu je zřejmě Rozum.

Rozum tedy usměrňuje přechod z potencialit zkušenosti k jejímu završení a cílem této zkušenosti, subjektivním cílem konstituce je „živá hodnota“:

Tedy „umění“ v obecném smyslu, který používám, je jakákoli selekce, kterou jsou konkrétní fakta uspořádána tak, aby vyvolala pozornost ke konkrétním hodnotám, které jsou díky jim realizovatelné. Například pouhé nastavení lidského těla a pohledu tak, aby se dosáhlo dobrého výhledu na západ slunce je prostou formou umělecké selekce. Zvyk umění je zvykem prožívání živých hodnot.¹³

Opět zde Whitehead situuje zárodky komplexní estetické zkušenosti, tj. i a zejména s uměleckými díly, podstatně hlouběji, bazálněji či „primitivněji“ nežli je běžné v celých dějinách estetiky. Prožitek živé hodnoty je tak společný jak relativně prostým zážitkům, tak i vysoce komplexním prožitkům uměleckých děl, a jako takový nastává bez ohledu na roli poměru fyzického a mentálního pólu. Vize, o níž jsme mluvili výše, je tak vizí estetické hodnoty, v souladu například s fenomenologickou estetikou jako regionální ontologií (jejíž esencí je estetická hodnota) téhož a pozdějšího období, v němž Whitehead psal.

Pojetí podstatně estetické povahy *každé* zkušenosti, které je v rozporu s tradičním chápáním estetického prožitku jako vybočení a svého druhu nadstavby nad běžnou, každodenní, praktickou i logicky chápanou kognitivní zkušeností, možná poněkud překvapivě rezonuje s posledními výtěžky tzv. neuroestetiky. Protagonisté tohoto směru situují estetickou percepci *pod* úroveň běžné percepcce a dokonce pod úroveň vědomé zkušenosti. Malíři instinktivně a nevědomě uchopují a napodobují funkci vizuálního kortexu. V úspěšné, tj. esteticky stimulující a uspokojující malbě dokážeme najít obraz jinak nepřístupné aktivizace bazálních vizuálních oblastí mozku.¹⁴ Obdobně další protagonistista Vidjan Ramachandran dokládá, přirozeně za pomoci výsledků moderních zobrazovacích metod (NMR, PET), že vý-

¹³ Alfred N. WHITEHEAD, *Science and the Modern World*. London: Free Association Books 1985, s. 249.

¹⁴ Srv. Semir ZEKI, „Artistic Creativity and the Brain.“ *Science*, roč. 293, 2001, č. 5527, s. 51–2.

tvarné umění nám skýtá „superstimuly“, které aktivizují jistě „primitivní formy“ v lidském mozku.

Nevíme, co tyto primitivní [ve smyslu základní, primární – V. Z.] formy lidského vidění jsou, ale realizátoři abstraktního umění narazili a narážejí (buď metodou zkoušky a omylu nebo intuitivně) na vzorce, struktury, které aktivizují neurony, zodpovědné za vnímání vizuálních forem ještě účinněji nežli přirozené stimuly.¹⁵

Neuroestetika ovšem naráží na obdobné potíže jako experimentální estetika 19. a počátku 20. století (Fechner, Wundt), totiž na komplexnost. V experimentech, které realizují, například expozice jednoho výtvarného díla trvá tři vteřiny. Plný estetický prožitek se přirozeně nemůže rozvinout a Rozum, ve Whiteheadově smyslu, „nemá čas“ uplatnit svou reflektující a selektivní funkci. V tomto ohledu je explanační síla Whiteheadovy koncepce podstatně větší. Není zřejmě náhodou, že nacházíme řadu styčných ploch mezi Whiteheadovým pojetím a některými soudobými teoriemi, zde zmíníme jen krátce vlivnou recepční estetiku (tzv. Kostnická škola), která se sice omezuje na literaturu, ale zobecnění na ostatní umělecké druhy a ještě obecněji na estetický prožitek se vůbec nebrání. Srovnajme potencialitu, vnášenou do zkušenosti mentálním pólem a selektivitu Rozumu, s pojetím role čtenáře u Wolfganga Isera:

Roli čtenáře, jak je vtělena do románu, je třeba chápat jako něco potenciálního a nikoli aktuálního. Jeho reakce pro něj nejsou připravené, neboť on prostě nabízí rámec možných voleb a pokud učiní své rozhodnutí, pak vyplní obraz adekvátně.¹⁶

Agentem rozhodování je v tomto případě nesporně Rozum, stejně jako další závěr Iserův koresponduje s interakcí jednotlivých prehenzí v rámci konstituce komplexní události estetického prožitku, včetně procesuální personality, která je nositelem Rozumu v jeho selektivní, scelující a reflektující roli:

Seskupením psaných částí textu umožníme, aby na sebe vzájemně reagovaly, pozorujeme směr, kterým nás vedou, a projektujeme do nich konzistenci, kte-

¹⁵ Vidjan. RAMACHANDRAN, „Response to Gombrich.“ *Journal of Consciousness Studies*, roč. 7, 2000, č. 8–9, s. 18.

¹⁶ Wolfgang ISER, *The Implied Reader: Patterns of Communication in Prose Fiction from Bunyan to Beckett*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press 1974, s. 55.

rou my, čtenáři, požadujeme. Tento „gestalt“ musí být nevyhnutelně zabarven naším vlastním charakteristickým procesem výběru.¹⁷

Není náhodou, že při příbuznosti Iserova pojetí a Whiteheadovy koncepce chápe Iser estetický prožitek literárního textu jako „živou událost“.¹⁸ Funkcí Rozumu je tedy usměrňování anarchického vlivu mentálního pólu (včetně imaginace a nabídky „prázdných forem“), souběžně s účinkem kreativity v jejím přechodu od fyzické události, k níž můžeme v tomto kontextu přiřadit i smyslovou percepci. Toto pojetí funkce Rozumu ovšem překračuje současné koncepcí estetiké relace. Srovnajme závěr vlivné práce původně naratologa, v posledních letech i estetika Gérarda Genetta:

Estetický vztah obecně spočívá v emocionální responsi (hodnotícího uchopení) na objekt pozornosti, uvažovaném vzhledem k jeho aspektu – lépe řečeno k objektu pozornosti, tvořeném aspektem objektu.¹⁹

Ve Whiteheadově pojetí je implikováno více než (jen) emocionální response, „vzorec emocí“ je sice integrální součástí každé komplexní zkušenosti za účasti vědomí, ale celek estetického prožitku vědomí se neomezuje na emotivní hodnocení. Whitehead implicitně, ale o nic méně přesvědčivě dokládá pro subjektivitu restrukturuující charakter hledání a dospění k živé (estetické) hodnotě, subverzivní povahu estetického prožitku (nejen umění, ale toho především) vůči tuhoucím schématům osobního i společenského života. Bez funkce Rozumu by toto otevírání prostoru svobody možné nebylo.

¹⁷ *Ibid.*, s. 284.

¹⁸ Wolfgang ISER, *The Act of Reading: A Theory of Aesthetic Response*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press 1978, s. 128.

¹⁹ Gérard GENETTE, *The Aesthetic Relation*. Ithaca: Cornell University Press 1999, s. 222.